

Eleonora Kirwiel

<https://orcid.org/0000-0001-6412-0448>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Nieformalne grupy i ruchy społeczne w ostatnich latach ZSRR

Zarys treści: W artykule przedstawiono genezę, strukturę i działalność nieformalnych grup i ruchów społecznych w ostatnich latach ZSRR. Nakreślono specyfikę funkcjonowania *nieformalów* (ros. *неформалы*, określenie powstałe w konotacji do formalnych struktur konsolidacji społecznej) w życiu społecznym poza przestrzenią publiczną od lat pięćdziesiątych XX w., kiedy dotyczyła ona przede wszystkim sfery kultury i nauki. Poruszone również zostały kwestie legalizacji, aktywizacji oraz totalnej polityzacji tego ruchu od połowy lat osiemdziesiątych XX w., w czasach tzw. pierestrojki. *Nieformale* zaistnieli wtedy jako aktywni uczestnicy życia politycznego w państwie, przedstawiając duże spektrum światopoglądowe społeczeństwa radzieckiego.

Outline of content: The article presents the genesis, structure and activity of informal groups and social movements in the last years of the USSR. The specifics of the functioning of the Informals (Russian: *неформалы*, a term created in connotation to the formal structures of social consolidation) in social life outside the public space since the 1950s, when it concerned mainly the sphere of culture and science, were outlined. The issues of legalisation, activation and total politicisation of this movement from the mid-1980s, during the so-called *perestroika*. The Informals then emerged as active participants in political life in the state, representing a broad worldview spectrum of Soviet society.

Słowa kluczowe: ZSRR, pierestrojka, organizacje nieformalne, społeczeństwo obywatelskie

Keywords: USSR, perestroika, informal organization, civil society

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. podjęto próbę wdrożenia w ZSRR transformacji w sferze społeczno-gospodarczej i politycznej. Rezultatami tych reform były proces rozpadu starego autorytarnego systemu komunistycznego oraz przejście do systemu demokratycznego, któremu towarzyszyły poważne zmiany na poziomach elit dzierżących władzę oraz społeczeństwa ogółem. Nowa polityka

władz, ogłoszona przez kierownictwo Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) na czele z Michaiłem Gorbaczowem w kwietniu 1985 r. (zwana pierestrojką), miała poważny wpływ na świadomość społeczną i wzbudziła szeroką masową aktywność w formułowaniu alternatywnych propozycji we wszystkich obszarach życia publicznego¹. Doprowadziło to do powstania i rozwoju zrzeszeń o charakterze nieformalnym, potocznie zwanych *nieformalami* (ros. *неформалы*) – w konotacji do formalnych struktur konsolidacji społecznej w państwie radzieckim, które z dnia na dzień stały się aktywnymi uczestnikami w życiu społeczno-politycznym państwa.

Generalnie okres *nieformalów* w powszechnej świadomości społecznej w Rosji kojarzy się właśnie z czasem pierestrojki, jednak jako zjawisko społeczne w życiu publicznym ZSRR funkcjonowało ono przez cały okres rządów komunistycznych. Nieformalne stowarzyszenia amatorskie były ważnym elementem szczególnie w środowiskach związanych z kulturą i nauką. Tworzyły one podłoże realizowania się ludzi z pominięciem oficjalnych struktur państwowych. W opinii rosyjskich badaczy tematu „[...] takie wspólnoty istniały zawsze, a co ważne miały zupełnie swoiste znaczenie w aspekcie społeczno-psychologicznym. Albowiem w Rosji, z jej tradycyjnym kultem władzy państwowej, tylko w wąskim kręgu «ludzi swoich» (ros. «своих по духу») można było ukryć się przed przygniatającą siłą mocy państwowej, która permanentnie dążyła do stłumienia i rozmycia potencjału każdej poszczególnej jednostki. Tylko funkcjonowanie w takim kręgu «ludzi swoich» pozwalało człowiekowi przetrwać w warunkach, gdy machina państwa dążyła do całkowitej kontroli nad nim, nad wszystkimi sferami jego życia, w tym nie rzadko nawet intymnymi”². Grupy *nieformalów* w istocie swojej tworzyły środowiska osób inaczej postrzegających rzeczywistość i wykraczających poza granice formalnie obowiązujące wówczas w państwie. Pomimo iż w swojej działalności nie przejawiali oni jakichkolwiek form zorganizowanego protestu wobec systemu autorytarnego,

¹ Jednym z głównych elementów pierestrojki była tzw. aktywizacja mas społecznych (ros. *активизация человеческого фактора*), co w praktyce miało się sprowadzić do umiarkowanej rozbudowy inicjatywy społecznej. W książce pt. *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata* (ros. *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*), przedstawiającej kwintesencję zmian, które przeprowadzał i zamierzał kontynuować, Gorbaczow pisał: „Doszliśmy do wniosku, że bez aktywacji czynnika ludzkiego, czyli bez uwzględnienia zróżnicowanych interesów osób, grup zawodowych, organizacji społeczeństwa obywatelskiego i różnych grup społecznych, bez wsparcia się o nie, bez angażowania ich do aktywnej działalności nie da się rozwiązać żadnego problemu, zmienić sytuację w kraju. [...] To naród, człowiek w całej swej różnorodności twórczej jest autorem tego procesu. Dlatego pierwotnym zadaniem *pierestrojki*, jej głównym uwarunkowaniem i gwarancją jej sukcesu musi być proces przebudzenia obywatela, aby go zaktywizować i zainteresować, aby go upewnić w poczuciu bycia gospodarzem własnego kraju, przedsiębiorstwa lub instytucji. Jest to sprawa priorytetowa”, M.C. Горбачев, *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*, Moskwa 1988, s. 78.

² А.В. Фадин, *Неформалы и власть (размышления о судьбах гражданского общества в СССР)*, в: *Общественные самодетельные движения. Проблемы и перспективы*, Moskwa 1990, s. 319.

sam fakt powstania tych grup społecznych był wyzwaniem dla rządzących, bowiem absolutnie nie pasował do systemu oficjalnie funkcjonujących wówczas organizacji państwowych i społecznych.

Sukcesywnie, już od czasów odwilży po śmierci Józefa Stalina, w dużych miastach ZSRR funkcjonowały środowiska pisarzy, pedagogów, ekologów, artystów i muzyków, które działały poza oficjalną sferą publiczną i kontrolą partii. W tamtych czasach była to nie tyle kwestia opozycji politycznej czy innowacyjności estetycznej albo społecznej. Chodziło bardziej o sprzeciw wobec systemu (czy pewnych jego elementów), a nade wszystko o swoisty styl życia: np. dla przedstawicieli środowisk twórczych była to forma sprzeciwu wobec mechanizmów koniecznych dla bycia artystą w tamtych realiach politycznych, czyli potrzeby ubiegania się o pozwolenie dla prezentacji własnej twórczości – o cenzurę³.

Rosyjski badacz, znawca tematu, Aleksandr Szubin (ros. Александр Шубин) wskazywał, że od lat pięćdziesiątych w ZSRR funkcjonowała dość rozbudowana struktura zrzeszeń o charakterze nieformalnym, oraz wyodrębnił trzy główne nurty: piosenkarski, ekologiczny i pedagogiczny⁴. Pierwszy miał największe znaczenie i ze względu na format (zrzeszał największą liczbę osób) i treść – wpływ na świadomość społeczną. W środowisku nieformalnym związanym z piosenkarstwem Szubin wydzielił dwa trendy: miłośników piosenki autorskiej i fanów muzyki rockowej. W latach sześćdziesiątych dziesiątki tysięcy sympatyków piosenki autorskiej tworzyło tzw. Kluby Piosenki Amatorskiej (ros. Клубы самодеятельной песни – КСП), które miały przejrzystą strukturę organizacyjną i proste zasady funkcjonowania: grupy prowadzili dowódcy (ros. *командир*), były zrzeszone w „krzaku” (ros. «куст») z radą dowódców na czele oraz stanowiły część klubów terenowych. Warto przy tym zaznaczyć, że wszystko odbywało się pod niejawną kurtelą KGB. Zdarzały się jednak spotkania „krzaków” Klubu Piosenki Amatorskiej, które miały charakter absolutnie zamknięty, poza systemem kontroli służb specjalnych, gdzie wykonywano piosenki prawie jawnie krytykujące biurokrację komunistyczną oraz jej liderów⁵. Piosenki tych grup miały istotny wpływ m.in. na kształtowanie osobowości przyszłych działaczy struktur *nieformalnych* politycznych w czasach pierestrojki.

³ Zob. K. Usenko, *Oczami radzieckiego undergroundu. Antologia radzieckiego i rosyjskiego undergroundu*, Wołowiec 2012; A. Troitsky, *Back in the U.S.S.R. The True Story of Rock in Russia*, London 1987; И. Смирнов, *Время колокольчиков. Жизнь и смерть русского рока*, Москва 1994; А. Троицкий, *Субкультура. История сопротивления российской молодежи 1815–2018*, Москва 2019.

⁴ Oprócz trzech największych nurtów ruchu *nieformalnych* funkcjonowały inne, o wiele mniejsze zrzeszenia, grupujące rozmaitych ludzi wyróżniających się i niepasujących do rzeczywistości radzieckiej. Stanowili oni jednak absolutny margines tego ruchu, trudny do ujęcia w szerszej klasyfikacji. Zob. A.B. Шубин, *Истоки Перестройки*, т. 2, Москва 1997; *idem*, *Гармония истории*, Москва 1992, s. 182–193; A.K. Исаев, A.B. Шубин, *Демократический социализм – будущее России*, Москва 1995, s. 101–108.

⁵ Zob. *Неформальная Россия. О «неформальных» политизированных движениях и группах в РСФСР (опыт справочника)*, ред. В. Березовский, Н. Кротов, Москва 1990, s. 265–271.

Undergroundowy ruch rockowy powstał nieco później – w latach sześćdziesiątych, a mocno rozwinął się na początku lat osiemdziesiątych. Wśród zespołów tworzących ten kierunek absolutnym nonkonformizmem wyróżniały się m.in.: Akwarium (ros. Аквариум), DDT (ros. ДДТ), Kraj w Obłokach (ros. Облачный край). Motywy sprzeciwu były obecne w utworach grup rockowych nawet stosunkowo lojalnych wobec systemu, takich jak np. Wehikuł Czasu (ros. Машина времени) albo Niedziela (ros. Воскресение)⁶. Uczestnicy tego ruchu, związanego z piosenką autorską i rockową, rozpowszechniali nagrania swojej muzyki poza systemem oficjalnej twórczości – poza cenzurą. Ten rodzaj drugiego obiegu utworów muzycznych w państwie radzieckim odgrywał zresztą równie ważną rolę w procesie rozwoju wolności myślenia jak dysydencki *samizdat*⁷. Muzycy rockowi u progu lat osiemdziesiątych stworzyli swoistą strukturę gospodarczą dla dystrybucji własnych utworów: poczynając od wynajmu sprzętu do słuchania muzyki (w ZSRR bardzo deficytowy towar), po sprzedaż produktów muzycznych. Władze komunistyczne od czasu do czasu prześladowały muzyków, w szczególności ruchu rockowego (z powodów zarówno ekonomicznych, jak i politycznych), jednak nie udało się im zmarginalizować całkowicie tego zjawiska, a tym bardziej zniszczyć⁸.

Kolejnym nurtem nieformalnie działających z czasach ZSRR, wyodrębnionym przez Szubina, był ruch ekologiczny, który również rozpoczął swoją działalność pod koniec lat pięćdziesiątych XX w. – powstały wtedy pierwsze tzw. Zespoły Ochrony Przyrody (ros. Дружина охраны природы – ДОП). W latach 1968–1972 ruch nabrał charakteru masowego, a jego struktury w całym kraju działały w oparciu o oddolną inicjatywę społeczną i tzw. akcje na łonie natury. Warto podkreślić, że głównym oponentem „ekologów” była jednak nie władza, lecz kłusownicy. Od połowy lat siedemdziesiątych zwolennicy ruchu zaczęli prowadzić badania na temat przyczyn społecznych degradacji środowiska naturalnego. Właśnie te działania przyczyniły się do tego, iż zaistniał konflikt pomiędzy działaczami ruchu a władzą, jednak nie przekształciło się to w jakieś poważne prześladowania ze strony ostatniej⁹.

⁶ А.В. Шубин, *Неформалы как фактор общественной жизни*, „Полития” (1997), № 2, с. 16.

⁷ W ZSRR nazwą *samizdat* określano publikacje bezdebitowe, czyli bez dopuszczenia do rozpowszechniania przez stosowny urząd. Termin ten w połowie lat czterdziestych wymyślił poeta Nikołaj Głazkow (ros. Николай Глазков), który nie mógł wydawać swoich utworów legalnie, więc tworzył zbiory własnej poezji z formie maszynopisu i rozpowszechniał z podpisem „sam siebie wydaje” (ros. «сам-себя-издат») w analogii do Gosizdat (ros. Госиздат), czyli oficjalnego, cenzurowanego wydawnictwa w ZSRR. Nazwę tę uproszczono do *samizdat* oraz została ona upowszechniona dla określania wydawnictw podziemnych w czasach działalności dysydentów. Zob. *Чем опасен самиздат. Из курса «Диссиденты в СССР»*, <https://www.youtube.com> (dostęp: 20.05.2020).

⁸ Zob. ХУЛИГАНЫ-80: *субкультурная сага перестройки*, <http://soviethooligans.ru> (dostęp: 20.05.2020).

⁹ Zob. А.В. Шубин, *Гармония истории*, Москва 1992, с. 185–187; О.Н. Яницкий, *Эволюция экологического движения в современной России*, „Социологические исследования” (1995), № 8, с. 15–16.

Nieformalny nurt pedagogiczny kształtował się etapami: od 1956 r. – poprzez funkcjonowanie samorządowych kolektywów dziecięcych (nawiązanie do działalności edukacyjno-pedagogicznej Antona Makarenki – ros. Антон Макаренко)¹⁰, od lat siedemdziesiątych – w formie klubów rodzinnych, zespołów pedagogicznych oraz prac pedagogów nowatorów. Wszystkie owe trendy były mocno powiązane, a ich twórcy i realizatorzy ściśle ze sobą współpracowali. Istotną cechą tego ruchu stanowiła również kooperacja z organami publicznymi szkolnictwa radzieckiego. Warto jednak zauważyć, że poprzez samą swoją działalność pedagodzy *nieformalny de facto* zakwestionowali system oficjalnej edukacji radzieckiej oraz w konsekwencji społeczne stereotypy, które ona kształtowała. Zasady organizacji samorządowych kolektywów dziecięcych i innych podobnych inicjatyw „pedagogów” były podobne do struktur nieformalnych zrzeszeń ruchu piosenkarskiego i ekologicznego: grupą kierował tzw. dowódca, a na spotkaniach dyskusja odbywała się w sposób nieskrępowany w atmosferze swobodnej wymiany myśli¹¹.

W połowie lat osiemdziesiątych, właściwie już po pierwszych oznakach „ocieplenia” politycznego w ZSRR oraz możliwości formalnego zaistnienia, wszystkie te nieformalne zrzeszenia obywateli miały szansę stać się faktycznymi uczestnikami życia publicznego. W maju 1986 r. Ministerstwo Kultury ZSRR przyjęło bowiem rozporządzenie o stowarzyszeniach amatorskich i klubach zainteresowań (ros. Положение о любительском объединении, клубе по интересам)¹². Od tego momentu wszystkie organizacje o profilu społeczno-politycznym, technicznym, naukowym, artystycznym, sportowo-rekreacyjnym i kolekcjonerskim można było oficjalnie zakładać przy placówkach użyteczności publicznej (kulturalnych,

¹⁰ Anton Makarenko (13 marca 1888 – 1 kwietnia 1939) był słynnym radzieckim pedagogiem, twórcą systemu „wychowania komunistycznego” – teorii i metodologii wychowania w samorządowych kolektywach dziecięcych. W 1988 r. został uznany przez UNESCO za jednego z największych pedagogów (obok Johna Deweya, Georga Michaela Kerschensteinerja oraz Marii Montessori), którzy zmienili i ukształtowali sposób myślenia pedagogicznego w XX w. Zob. Т.Ф. Кораблёв, *Философско-этические аспекты теории коллектива А.С. Макаренко*, Москва 2000, s. 9.

¹¹ Zob. А. Шубин, *Диссидентство, неформалы и свобода в СССР*, Москва 2008, <http://aleksandr-kommari.narod.ru/> (dostęp: 20.03.2020).

¹² W ZSRR do tej pory funkcjonowały jeszcze zapisy prawa z 1932 r. – Rozporządzenie w sprawie dobrowolnych stowarzyszeń i ich związków (ros. Положение о добровольных обществах и их союзах), które przewidywało ścisłą procedurę wydawania zezwoleń dla powstających stowarzyszeń i związków. W myśl tych przepisów władza wykonawcza rejestrując takie zrzeszenie, miała, w konsultacji z odpowiednimi organizacjami użyteczności publicznej (które *de facto* później zarządzały i nadzorowały jego działalność), brać pod uwagę celowość jego utworzenia. Każde zarejestrowane zrzeszenie musiało więc być przypisane do konkretnego działu, np. w odpowiednim ministerstwie. Wszelkie inicjatywy, działania polityczne, próby stworzenia niekontrolowanych struktur oddolnych były więc od razu tłumione i szykanowane przez władze. Sytuacja gwałtownie zmieniła się po 1985 r. W myśl nawoływań reformatorów do wspomnianej „aktywizacji mas społecznych” przepisy o stowarzyszeniach z 1932 r. stały się absolutnym anachronizmem i zaszła pilna potrzeba zmiany istniejącego porządku prawnego. Zob. О.М. Решетников, *Неформальные объединения в СССР в годы перестройки*, „Власть” (2009), № 11, s. 26.

sportowych, oświatowo-naukowych, komitetach osiedlowych, organizacjach społecznych) oraz rejestrować w odpowiednich wydziałach Komitetu Wykonawczego Rad Deputowanych Ludowych. Według oficjalnych danych do 1990 r. w ZSRR powstało i działało 619 „nieformalnych” stowarzyszeń, z których ponad 230 miało cechy o charakterze społeczno-politycznym i obywatelskim¹³. Pomimo oficjalnej rejestracji zrzeszenia te nadal nazywano nieformalnymi, wskazując na aspekt niezależności od struktur państwowo-partyjnych, a także ze względu na ich samodzielność w sensie np. finansowym¹⁴. Ostatecznie ramy prawne dla instytucjonalizacji tych inicjatyw stworzyły Ustawa ZSRR z dnia 9 października 1990 roku „O organizacjach społecznych” (ros. «Об общественных объединениях») oraz Uchwała Rady Najwyższej RSFR z 18 grudnia 1991 roku „O rejestracji organizacji społecznych w RSFR i opłatach rejestracyjnych” (ros. «О регистрации общественных объединений в РСФСР и регистрационном сборе»), które regulowały podstawy powoływania nowych instytucji bez odgórnego przewodnictwa KPZR oraz wprowadzały demokratyczny charakter i równość organizacji społecznych wobec prawa. Ustanowiono tym samym zasadę nieingerowania ze strony państwa w ich działalność statutową¹⁵.

Wśród właściwości w sposób zasadniczy wyróżniających ówczesnych *nieformalów* należy wymienić: kreatywność społeczną, wysoki stopień samoorganizacji, przewagę stosunków społecznych o charakterze horyzontalnym, a także orientację na współpracę i konkretną działalność w sferze publicznej przy równoczesnym radykalizmie ideowym¹⁶. Zjawiskiem bardzo charakterystycznym dla pierestrojki oraz wręcz lawinowo przybierającym na sile był proces polityzacji nieformalnego ruchu obywateli. W tak zakrojonej formie i z takim rozmachem – jako ruch polityczny – *nieformalcy* zadebiutowali właśnie w okresie reform Gorbaczowa i jego ekipy¹⁷. Sprawą oczywistą było, iż właściwie wszystkie wspomniane wyżej ruchy nieformalne (piosenkowski, ekologiczny, pedagogiczny i in.), a co najmniej ci z ich członków, którzy w swojej działalności w jakikolwiek sposób chociażby otarli się o sferę publiczną (w wymiarze społecznym, politycznym czy ideologicznym, a w istocie rzeczy w każdym), w czasach ZSRR zarezerwowaną tylko i wyłącznie dla władzy radzieckiej na czele z partią komunistyczną, dla rządzących do momentu ogłoszenia polityki pierestrojki przeistaczali się w dysydentów¹⁸.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 152.

¹⁵ Zob. Закон СССР от 9 октября 1990 г. «Об общественных объединениях», <http://www.consultant.ru/> (dostęp: 17.05.2020); Постановление Верховного Совета РСФСР от 18 декабря 1991 г. N 2057-1 «О регистрации общественных объединений в РСФСР и регистрационном сборе», <http://zakonbase.ru> (dostęp: 17.05.2020).

¹⁶ A.V. Шубин, *Неформалы как фактор общественной жизни...*, s. 17.

¹⁷ *Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления*, ред. Я.С. Драбкин, Москва 1996, s. 480.

¹⁸ Określeniem „dysydent” posługiwano się w radzieckiej leksyce społeczno-politycznej od końca lat sześćdziesiątych. Oznaczało osobę niezgodną, inaczej myślącą. Chodziło o tę część społeczeństwa,

W początkowym okresie pierestrojki nieformalne ruchy społeczne w większości funkcjonowały w ramach ideologii państwowej, a jej przedstawiciele jednoczyli się w organizacjach o profilach wojskowo-patriotycznym, narodowo-kulturalnym, ekologicznym, środowiskowym, subkultur młodzieżowych i in. Cel stanowiło promowanie alternatywnych poglądów w celu wzmocnienia realizacji procesu pierestrojki. Ponadto w latach 1985–1987 organizacje nieformalne generalnie nie były w opozycji do władzy. Wynikało to, po pierwsze, z braku wyraźnie sformułowanego programu w zreszzeniach tego typu. Po drugie, pamiętać należy, że to właśnie władza zainicjowała te zmiany w państwie radzieckim, a co za tym idzie, nie tylko nie utrudniała działalności *nieformalów*, a wręcz wspierała ją, uznając, że będą oni istotną siłą popierającą pierestrojkę. Dla przykładu w 1986 r. na jednym ze spotkań z pracownikami mediów Gorbaczow wskazał, że większość konserwatywnych odchyłeń i błędnych decyzji w działalności KPZR stanowiło konsekwencję braku opozycji w ZSRR, zaznaczając, że nieformalny ruch społeczny to przejaw pluralizmu socjalistycznego¹⁹.

Jednak po 1987 r., w miarę rosnącej skali transformacji w ramach pierestrojki, nieformalne organizacje i stowarzyszenia stopniowo zaczęły wymykać się spod wpływu partii komunistycznej. W istocie rzeczy uruchomienie procesu przemian oraz ogólna atmosfera czasów pierestrojki stały się impulsem do przeobrażeń społecznych i zmian systemowych, co w konsekwencji doprowadziło do nieuniknionego – rozpadu ZSRR. Okazało się bowiem, że wystarczyła odrobina rozluźnienia, iluzji nowości i cały system zaczął się kruszyć wbrew woli Gorbaczowa. Transformacja, do której doszło w sposób zainicjowany z góry, spontanicznie rozwinęła się i przybrała formę nieodwracalności. Fala informacyjna wdarła się w życie zwykłych obywateli z tak wielką siłą, że odwrót był niemożliwy. W trakcie dyskusji, debat i pogawędek na tematy jeszcze niedawno nieznane i zakazane kształtowały się fundamenty nowej, pluralistycznej świadomości społecznej z prezentacją własnej pozycji, własnych poglądów. Owe poruszenie społeczne nieuniknienie przejawiało się olbrzymią chęcią działań, dalszych bardziej radykalnych przemian oraz zadośćuczynieniem tych niesprawiedliwości, których dokonano w czasach władzy totalitarnej²⁰.

która nie zgadzała się z ogólną linią partii, polityką państwa radzieckiego, oficjalną ideologią, co więcej, pewnego rodzaju ogólnie przyjętym kanonem moralności człowieka radzieckiego. W tym kontekście odrzucenie jakichkolwiek norm istniejącego porządku było uznawane za przejaw dysydemizmu, a takie działania *a priori* nabrały charakteru nielegalnego i miały polityczny, antyradziecki charakter. W tym kontekście rozpatrywano każdą inicjatywę społeczną niezgodną z linią KPZR, działacze tych środowisk albo poszczególne jednostki niepokorne poddawani byli represjom, a najbardziej aktywni i wyraziści liderzy stawali się dysydentami. Zob. С.И. Никонова, *Инакомыслие и власть*, „Известия Самарского научного центра Российской академии наук” 10 (2008), № 4, с. 1176; П. Вайл, А. Генис, 60-е. *Мир советского человека*, Москва 1998, с. 176.

¹⁹ М.В. Барабанов, *Партии и многопартийность в современной России; возникновение, основные тенденции развития*, Москва 2011, с. 358.

²⁰ В. Толстых, *Мы были. Советский человек как он есть*, Москва 2008, с. 325–350.

Ukształtowane na tej kanwie nieformalne ruchy polityczne w sposób nieuchronny zaczęły przesuwac się w stronę opozycyjną do władzy, a w końcu stanęły po stronie demokratów na czele z Borysem Jelcynem. W tym czasie rozpoczął się również proces aktywnej formalizacji organizacji nieformalnych, czyli wyodrębnienia i zaznaczenia tego obszaru aktywności społecznej w państwie. *Nieformalów* tego okresu wyróżniały: stosunkowo nieliczne zgrupowania, spora aktywność wszystkich uczestników ruchu, budowanie relacji w grupie w oparciu o komunikację interpersonalną, działania w formie protestu i krytyki rządzących – demonstracje, zebrania i spotkania działaczy, niestabilność organizacyjna wynikająca z prymatu jednostki nad grupą²¹. Tak więc w okresie pierestrojki grupy *nieformalów* zaczęły funkcjonować na wszystkich poziomach życia społecznego. Stały się one szalenie ważnym elementem sfery publicznej, bowiem tworzyły „nowy podmiot społeczny, który realizował się poza strukturami władzy państwowej. Ludzie ci odważyli się nie tylko myśleć, ale mówić oraz działać bez pytania o zgodę. Co więcej, nie w tradycyjnym rosyjskim układzie współrzędnych «władza – anty-władza (opozycja)», w którym żyli dysydenci z lat 70. i ich prześladowcy, a w zupełnie nowym wymiarze, jako niezależne organizacje ludzi wolnych. Co oznacza, że budowali swoją pozycję nie w prostej logice protestu przeciwko cemukolwiek, ale w kontekście pozytywnego wyrażania siebie, jako autonomiczny ruch dążący do realizacji własnych, wybranych przez siebie celów”²².

Rosyjscy politolodzy Jurij Korguniuk (ros. Юрий Коргунюк) i Siergiej Zaslawskij (ros. Сергей Заславский) wskazywali, że lata 1986–1988 to czas tzw. nieformalnych ruchów społecznych, które były prototypami pierwszych partii politycznych oraz swoistą kuźnią kształcąca przyszłych liderów państwa na wielu szczeblach rządzenia. Funkcjonowały one w formie różnego rodzaju kółek o charakterze społeczno-politycznym oraz klubów dyskusyjnych. Można m.in. wymienić: Ogólnozwiązkowy Klub Społeczno-Polityczny (ros. Всесоюзный социально-политический клуб), Klub Inicjatyw Społecznych (ros. Клуб социальных инициатив), seminarium „Demokracja i humanizm” (ros. семинар «Демократия и гуманизм»), klub historyczno-polityczny „Wspólnota” (ros. историко-политический клуб «Община»), Klub Inicjatyw Społeczno-Politycznych (ros. Клуб социально-политических инициатив), „Memoriał” (ros. «Мемориал»), „Cywilną Godność” (ros. «Гражданское достоинство»)²³.

Z kolei Szubin uznał, że wydarzenia w wyżej wskazanych latach stworzyły fundament do ukształtowania nieformalnych grup nowej fali, które w sposób otwarty opowiadały się za odrzuceniem poprzedniego reżymu, tzw. realnego socjalizmu (ros. *развитого социализма*). Pisał:

²¹ *Неформальная Россия...*, s. 22–23.

²² A.V. Шубин, *Преданная демократия. СССР и неформалы (1986–1989)*, Москва 2006, s. 320.

²³ Zob. Ю.Г. Коргунюк, С.Е. Заславский, *Российская многопартийность: становление, функционирование, развитие*, Москва 1996, <http://www.partinform.ru> (dostęp: 17.03.2020).

[...] faktyczna likwidacja starego ruchu decydenckiego nie oznaczała zaniku opozycji jako takiej. Pod koniec lat 70. oraz na początku lat 80. powstała nowa fala inaczej myślących, w sposób szczątkowy związana z poprzednikami. Stanowienie społeczeństwa obywatelskiego w drugiej połowie lat osiemdziesiątych było możliwe dzięki funkcjonowaniu ruchów nieformalnych, które powstały równoległe z ruchem dysydenckim oraz funkcjonowały czasami współpracując z nim, a czasami poza jakąkolwiek jawną opozycją²⁴.

Warto zaznaczyć, że ruchy nieformalne w drugiej połowie XX w. w ZSRR miały zasadnicze znaczenie dla budowy nowego pluralistycznego systemu partyjnego, jednak nie mogły być podstawą trwałych organizacji typu partyjnego. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się i na poziomie ideologicznym (brak konkretnych podstaw programowych, wyróżniających konkretne grupy *nieformalów*; ogólnikowość haseł i sloganów), i na poziomie organizacyjnym (niezwykle niski poziom kultury organizacyjnej, w związku z czym wszelkie próby sformalizowania tych grup kończyły się w krótszej albo dłuższej perspektywie niepowodzeniem). Jednakże atmosfera przyjaźni, pozbawiona jakiegokolwiek hierarchii, panująca wewnątrz owych grup, stworzyła niezwykle podatny grunt pod ukształtowanie się całego pokolenia działaczy politycznych, z których wielu stworzyło w przyszłości poradziecką elitę polityczną. Szubin zaznaczył: „[...] najwyżej postawieni przywódcy państwa nowej generacji Anatolij Czubajs, Boris Niemcow i Walentin Jumaszew przeszli w swoim czasie dobrą szkołę ruchu nieformalnego oraz odziedziczyli po niej odpowiednie kontakty”²⁵.

Jak już wspomniano, z biegiem czasu ruchy nieformalne coraz mocniej dystansowały się od władzy radzieckiej i ideologii komunistycznej oraz postulowały hasła demokratyczne. Rosyjski politolog Grigorij Gołosow (ros. Григорий Голосов) zdefiniował owe hasła głoszone po 1988 r. przez *nieformalów* jako „prymarną ideologię demokratyczną”. Stwierdził, że generalnie nie zawierały one jakichś większych treści ideologicznych i właściwie mieściły się w opisie podanym przez jednego z moskiewskich dziennikarzy, który w 1991 r. w odpowiedzi na pytanie badacza z Zachodu, jakie ma cele polityczne, oznajmił: „[...] normalne społeczeństwo, oparte na prawach człowieka, swobodach obywatelskich oraz wolności gospodarczej”. Kluczowy element „prymarnej ideologii demokratycznej” według Gołosowa stanowiło przekonanie mocno w tym czasie zakorzenione w społeczeństwie ZSRR, iż wzorem społeczeństwa „normalnego” oraz przykładem w dziedzinie przestrzegania praw człowieka był Zachód, a system sowiecki postrzegano jako „nienormalny” i totalitarny²⁶.

²⁴ Zob. А. Шубин, *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР*, Москва 2008, <http://aleksandr-kommari.narod.ru/> (dostęp: 20.03.2020).

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Г.В. Голосов, *Происхождение современных российских политических партий, 1987–1993, в: Первый электоральный цикл в России (1993–1996)*, ред. В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина, Москва 2000, с. 78.

Przyczyn tego dość ewolucyjnego przejścia od ideologii komunistycznej do demokratycznej można by wymienić wiele. Przede wszystkim należy pamiętać, że reformy polityczne zostały zainicjowane przez radzieckie środowisko instytucjonalne, które funkcjonowało poprzez różnego rodzaju instytucje masowej mobilizacji politycznej – KPZR, związki zawodowe, organizacje młodzieżowe itd. Co więcej, jednym z głównych celów reformy Gorbaczowa było odrodzenie tych instytucji. W takich okolicznościach należało zbudować taką podstawę tożsamości, która stałaby się zachętą do uczestnictwa w „ruchach nieformalnych”. Skutecznie można było to zrobić tylko w jeden sposób – poprzez zdystansowanie potencjalnych aktywistów wobec instytucji systemu radzieckiego, czyli przedstawienie owych instytucji jako ułomnych (ułomnych demokratycznie), jak je określił Gołosow – „nienormalnych”. Konsekwencją tego procesu stanowiła stopniowa i nieunikniona radykalizacja poglądów *nieformalów* w latach 1987–1988 w kierunku ideologii demokratycznej²⁷.

Trzeba uznać, że to co Gołosow nazywa „ideologią”, należy raczej rozpatrywać w kategoriach nurtu myślowego, który wykształcił się na bazie kilku ogólnych haseł, pojęć i wartości. Istniały bowiem w owym czasie w środowisku *nieformalów* jeszcze dwa nurty ideologiczne – nacjonalistyczny i komunistyczny. Żaden z nich jednak w latach 1987–1991 nie miał większych sukcesów, jednak odegrały one istotną rolę w przyszłości. Nacjonalistów, którzy bardziej skłonni byli mówić o sobie „patrioci”, reprezentowała przede wszystkim organizacja społeczna „Pamięć” (ros. общество «ПАМЯТЬ»), która powstała w Moskwie pod koniec lat siedemdziesiątych. Początkowo działała jako organizacja historyczno-społeczna zrzeszająca działaczy miejskiego oddziału Towarzystwa Ochrony Zabytków Historii i Kultury. Od 1986 r. twórcy organizacji uznali, że ma ona być załączkiem i główną siłą inicjującą rozwój rosyjskiego ruchu nacjonalistycznego. W latach 1986–1987 formacje o tej samej nazwie powstały w innych miastach ZSRR²⁸. W tym krótkim czasie były to właściwie jedyne znaczące organizacje, pozwalające sobie choćby i w bardzo umiarkowanej oraz swoistej formie na krytykę ówczesnych władz²⁹.

W sferze ideologicznej „Pamięć” była wielonurtowa: często krytyczny stosunek do rewolucji bolszewików korelował tu z absolutną wrogością wobec Zachodu (geopolityczne ambicje, kultura masowa oraz gospodarka rynkowa), co w znacznym stopniu współgrało z poglądami najbardziej konserwatywnych w owym czasie

²⁷ Zob. J. Devlin, *The Rise of the Russian Democrats: The Causes and Consequences of Elite Revolution*, London 1995; V.V. Igrunov, *Public Movements: From Protest to Political Self-Consciousness*, 1989, <http://www.igrunov.ru> (dostęp: 20.03.2020).

²⁸ Więcej na temat tej organizacji zob. И. Мологов, *Черная дюжина. Общество смелых*, Москва 2016; Общество «Память», <https://рупор.com> (dostęp: 13.04.2020); Blog molotov. Общество смелых. Предисловие, <http://molotov-lti.livejournal.com/> (dostęp: 20.03.2020).

²⁹ J. Wishnevsky, *The Origins of Pamyat*, „Survey a Journal of East & West Studies” 30 (1988), no. 3, s. 82–83.

przedstawiciele KPZR³⁰. Na poziomie organizacyjnym bardzo widoczna była słabość tego nurtu: nigdy nie zjednoczył się on pod szyldem ogólnokrajowym; nacjoniści tworzyli, w odróżnieniu od demokratów, grupy zorganizowane w sposób hierarchiczny, z mocną pozycją lidera; łącznie liczba członków „Pamięci” w poszczególnych rejonach wynosiła najwyżej 600 osób³¹. W późniejszym okresie ruch nacjonalistyczny stał się areną niekończącej się zaciętej walki o przywództwo i liczne podziały. Będąc absolutnymi przeciwnikami systemu wielopartyjnego, przedstawiciele tego nurtu niewiele uwagi poświęcali kwestiom związanym z formalizacją procesu działalności organizacji³². Wszystko to doprowadziło do nieuchronnej marginalizacji tego ruchu w życiu politycznym państwa.

Zarówno demokraci, jak i nacjoniści budowali swoją tożsamość w dużej mierze na odrzuceniu oficjalnych wartości systemu sowieckiego. Taka charakterystyka nie byłaby w pełni uzasadniona w stosunku do trzeciego nurtu *nieformalów* – komunistycznego. Przedstawiciele tego nurtu nie uznawali systemu radzieckiego za wadliwy. Raczej na odwrót, oni mocno wierzyli w „zdobycze władzy radzieckiej” oraz obawiali się, że w wyniku polityki ustępstw Gorbaczowa wobec Zachodu mogą one zostać utracone. Główny cel tej opcji stanowiła więc nie walka z KPZR, a jej odbudowa i naprawa. „Aktywizacja mas społecznych”, w przekonaniu przedstawicieli tego nurtu, potrzebna była tylko i wyłącznie do wzmocnienia pozycji partii komunistycznej w roli nowej awangardy politycznej. Główne organizacje „nieformalnych” komunistów to Zjednoczony Front Pracowniczy (ros. Объединенный фронт трудящихся – ОФТ) oraz Inicjatywa Komunistyczna (ros. Коммунистическая инициатива). Należy zauważyć, że opcji tej obce były zarówno rozpowszechniona wśród demokratów niechęć do tworzenia organizacji o sztywnych ramach strukturalnych, jak i funkcjonowanie w atmosferze nieustannych walk frakcyjnych na wzór nacjonalistów. „Nieformalni” komuniści to ruch marginalny liczebnie, lecz dość dobrze zorganizowany³³.

Pod koniec lat osiemdziesiątych istniejący system partyjny w ZSRR właściwie stracił już charakter jednopartyjny. Przejawiało się to z jednej strony pojawieniem się innych, alternatywnych do rzeczywistości komunistycznej, nieformalnych ruchów i grup o charakterze społecznym, narodowym, kulturalnym, politycznym itd. Z drugiej zaś w ukrytym rozłamie wewnątrz rządzącej partii poprzez powstanie różnych frakcji o charakterze ideologiczno-politycznym: skrzydło reformatorsko-demokratyczne (później jego aktywy wszedł w skład innych

³⁰ Zob. *Национальная правая прежде и теперь. Историко-социологические очерки*, ред. О. Вите, В. Воронкова, Р. Ганелина, Б. Фирсова, Санкт-Петербург 1992, <https://www.academia.edu> (20.03.2019).

³¹ V. Pribylovskii, *Dictionary of Political Parties and Organisations in Russia*, Washington 1992, s. 107.

³² Zob. R.W. Orttung, *The Russian Right and the Dilemmas of Party Organisation*, „Soviet Studies” 44 (1992), no. 3, s. 455.

³³ V. Pribylovskii, *op. cit.*, s. 109; R.W. Orttung, *op. cit.*, s. 478.

partii demokratycznych) z Aleksandrem Jakowlewem (ros. Александр Яковлев) na czele; nieposiadające mocnego zaplecza organizacyjnego, niestabilne centrum, kierowane przez Gorbaczowa; odłam ortodoksalno-komunistyczny skupiony wokół Jegora Ligaczewa (ros. Егор Лигачев)³⁴. Każda frakcja miała jeszcze swoje bardziej albo mniej radykalne podziały³⁵.

Na początku 1988 r. ruch *nieformalów* w ZSRR wszedł w fazę konsolidującą. Był to okres, kiedy różne nieformalne organizacje próbowały zjednoczyć się na bazie krytycznego ustosunkowania się do rzeczywistości społeczno-politycznej. W tym roku na obszarze całego państwa zaczęły powstawać fronty narodowe jako pewnego rodzaju spontaniczne i masowe akcje wsparcia wydarzeń o znaczeniu zasadniczym dla pierestrojki. Deputowany Najwyższej Rady Łotwy Viktor Alksnis wspominał: „Nie miały one charakteru niezależnego (fronty narodowe), a zostały zorganizowane na podstawie decyzji Gorbaczowa. W roku 1988 Gorbaczow i jego otoczenie wpadli na pomysł aktywizacji mas społecznych w celu dalszego pobudzenia procesu pierestrojki. Postanowili, że konserwatywne KPZR do tego zadania nie pasuje i konieczne jest tworzenie powszechnych masowych ruchów na rzecz pierestrojki, a następnie, w oparciu o nie iść dalej bez oglądania się na partię rządzącą”³⁶. Istotne było również miejsce, gdzie zamierzano stworzyć pierwsze

³⁴ Różnice ideologiczne w szeregach KPZR mocno uwidoczniły się na wiosnę 1988 r., w czasie walki politycznej, którą zainicjowała publikacja listu Niny Andriejewej (ros. Нина Андреева) w gazecie „Sowiecka Rosja” (ros. «Советская Россия»), pt. *Nie mogę zrezygnować z zasad* (ros. *Не могу поступаться принципами*). W liście tym wykładowczyni uczelni wyższej z Leningradu oskarżyła przywódców Związku Radzieckiego o odejście od fundamentalnych zasad socjalizmu. Wskazała na sprzeczność między deklaracjami kierownictwa partii komunistycznej a jej prawdziwą polityką. W zamieszczonej na łamach gazety „Prawda” (ros. «Правда») oficjalnej odpowiedzi reformatorów na czele z Gorbaczowem list ten został określony mianem „manifestu sił przeciwnych *perestrojce*”. Zob. Н. Ростова, *Рождение российских СМИ Эпоха Горбачева (1985–1991)*, 13 марта, Публикация статьи Нины Андреевой «Не могу поступаться принципами». Письмо в редакцию преподавателя ленинградского ВУЗа в газете «Советская Россия», <http://gorbymedia.com> (dostęp: 20.03.2020).

³⁵ Zob. strona internetowa Fundacji „Jedność w imię Rosji” (ros. Фонд «Единство во имя России»): *Политические партии. Зачем они нужны*, red. В.Н. Плигин, В.А. Фадеев, „Стратегия России” (2005), № 9–10, <http://foundedin.ru> (dostęp: 20.03.2020); *Основы теории политических партий*, red. С.Е. Заславский, Москва 2007, s. 242. W opinii amerykańskich historyków Nicholasa V. Riasanovsky’ego i Marka D. Steinberga nomenklaturę partyjną w czasach rządów Gorbaczowa należy podzielić na trzy zasadnicze grupy (jako kryterium oceny przyjęto oczekiwania względem sekretarza generalnego i jego polityki): „purytanie” z Ligaczewem na czele, których zainteresowanie reformami ograniczało się do kwestii zwalczania korupcji, charakterystycznej dla epoki Leonida Breżniewa; „technokraci”, reprezentowani m.in. przez premiera Nikołaja Ryzkowa, zwolennicy bardziej skutecznych i zdecydowanych reform gospodarczych i administracyjnych, które poprawiłyby sposób funkcjonowania i zarządzania państwem; „radykałowie” z Jelcynem na czele, którzy zarzucali Gorbaczowowi opieszałość i niezdecydowanie w kwestii reform na polu i politycznym, i gospodarczym. Zob. N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. T. Tesznar, A. Bernaczyk, Kraków 2009, s. 632.

³⁶ Zob. «Ни слова о русских оккупантах». Депутат Верховного Совета Латвии Виктор Алкснис о крахе СССР, <https://lenta.ru/> (dostęp: 17.10.2020).

fronty narodowe – republiki bałtyckie (litewska, łotewska, estońska). Ze słów cytowanego Alksnisa wynikało, że główny ideolog Gorbaczowa, Jakowlew uznawał poziom kultury politycznej republik bałtyckich za najwyższy w ZSRR. W jego mniemaniu historia tych republik, które przez 20 lat przed II wojną światową funkcjonowały jako państwa niezależne oraz miały doświadczenie demokracji parlamentarnej, świadczyła o tym, że potencjał demokratyczny był tam znacznie wyższy niż w pozostałych. Postanowiono więc rozpocząć ów eksperyment właśnie tam³⁷. Pierwszy front narodowy został zorganizowany w Estonii. 13 kwietnia 1988 r. przyszedł pierwszy premier niepodległej Estonii, Edgar Savisaar zapowiedział potrzebę stworzenia demokratycznego ruchu wspierającego pierestrojkę – Frontu Narodowego Estonii. Jeszcze tej samej nocy zebrała się grupa inicjatywna obywateli, która przyjęła dokumenty programowe Frontu. Według niektórych informacji program wszystkich trzech frontów bałtyckich opracowano w Moskwie w jednej z instytucji naukowych pod egidą Komitetu Centralnego KPZR³⁸.

Główną siłą sprawczą, inicjującą tworzenie frontów narodowych, była więc ówczesna władza na czele z Gorbaczowem, a motywacją do prowadzenia owych akcji masowych – potrzeba przygotowania szerokiego podłoża społecznego późniejszych wydarzeń zainicjowanych przez organy władzy państwowej. Taką mobilizację społeczną przedsięwzięto w przeddzień XIX Wszechzwiązkowej Konferencji Partyjnej (ros. XIX Всесоюзная партконференция), a zwłaszcza przed wyborami deputowanych ludowych ZSRR w okresie od listopada 1988 r. do wiosny 1989 r. W kwietniu 1988 r. został utworzony Narodowy Front Estonii, w czerwcu – Narodowy Front Łotwy, Narodowy Front Litwy (lit. *Sąjūdis*) i właściwie w tym samym czasie – Moskiewski Front Narodowy, który zrzeszał ponad 25 organizacji³⁹. Wszystkie te organizacje łączyła wspólna platforma ideowa – zajmowały się one wieloma istniejącymi wówczas problemami w różnych sferach życia publicznego: walka z biurokracją, zagadnienia narodowościowe, przekazanie realnej władzy politycznej na poziom regionalny itd. Faktycznymi słabościami frontów narodowych były jednak absolutny brak jasnego programu działania oraz duże rozproszenie i brak koordynacji w regionach. Tak więc fronty narodowe, wbrew oczekiwaniom na ich wielką siłę mobilizacyjną, nie stały się podstawą „szerokiego opozycyjnego ruchu socjalistów”, lecz w latach 1989–1990 przekształciły się w „grupy wsparcia kandydatów demokratycznych” w kampaniach wyborczych na różnych szczeblach⁴⁰.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ И. Розенфельд, *Народный фронт в Эстонии: мифы и реальность*, „Общественные науки” (1989), № 8, с. 31–46.

³⁹ Zob. A.E. Senn, *Lithuania Awakening*, Berkeley 1990; J. Freimanis, *LTF kareivja – zinātnieka acīm*, Rīga 2002; А. Кольев, *Мятеж номенклатуры. Москва 1990–1993*, Москва 1995; В. Игрунов, *О неформальных политических клубах Москвы*, „Проблемы Восточной Европы” (1989), № 27–28, с. 60–82; *Народные фронты в СССР*, <http://www.agitclub.ru> (dostęp: 10.03.2020).

⁴⁰ А.В. Шубин, *Преданная демократия...*, с. 285.

Тymczasem najlepiej zorganizowane nieformalne stowarzyszenia ogłosiły się niezależnymi organizacjami politycznymi – całkowicie niezależnymi oraz opozycyjnymi w stosunku do władzy. Wśród pierwszych z nich były Unia Demokratyczna (UD; ros. Демократический союз) i wspomniana już wcześniej „Pamięć” (ros. «Память»). UD została utworzona w dniach 7–9 maja 1988 r. przez uczestników seminarium „Demokracja i humanizm”, kierowanego przez Walerię Nowodworską (ros. Валерия Новодворская) i Jewgienię Diebrianską (ros. Евгения Дебрянская). Partia zrzeszała zwolenników bardzo szerokiego spektrum poglądów politycznych, od demokratycznych komunistów i socjaldemokratów po liberalnych i chrześcijańskich demokratów. Wszystkich łączyło jedno – postawa radykalnego odrzucenia istniejącego reżimu jako totalitarnego i antydemokratycznego⁴¹. Główną sferą działań tego ugrupowania było nade wszystko organizowanie „aktów nieposłuszeństwa obywatelskiego w formie niesankcjonowanych mityngów”⁴². UD to pierwsza organizacja o charakterze politycznym w państwie, która otwarcie sprzeciwiała się systemowi poprzez opozycyjność ideową oraz radykalizm działań⁴³. Miała ona charakter marginesowy, ale bez wątpienia zapewniła sobie miejsce pioniera rosyjskiego systemu wielopartyjnego, jako ugrupowanie *stricte* opozycyjne do władzy. Patrząc przez pryzmat przekroju społecznego (zrzeszała postępową, antyreżymową inteligencję) oraz sposobów działania (głośne akcje protestacyjne w newralgicznych miejscach publicznych), UD można zaliczyć do bezpośrednich naśladowców ruchu dysydenckiego, jednak w o wiele bardziej radykalnej i antysystemowej odsłonie. Żywość tej organizacji był krótki – w latach 1989–1990 po serii rozłamów właściwie pozostała grupa zwolenników Nowodworskiej⁴⁴.

W 1989 r. proces organizowania się nieformalnych stowarzyszeń i frontów w partii i ruchy polityczne wyraźnie zintensyfikował się. Większość tych organizacji próbowała odwoływać się do tradycji partii rewolucyjnych w Rosji albo czerpała wzorce z zachodnich doświadczeń partyjnych. Widać to już w samych nazwach organizacji utworzonych w tym okresie: w maju 1989 r. powstała Konfederacja Anarcho-Syndykalistów (ros. Конфедерация анархо-синдикалистов) z Szubinem i Andriejem Isajewem (ros. Андрей Исаев) na czele, w sierpniu – Chrześcijańsko-Demokratyczny Związek Rosji (ros. Христианско-демократический союз России) na czele z Aleksandrem Ogorodnikowem (ros. Александр Огородников), Witalijem Sawickim (ros. Виталий Савицкий) i Aleksandrem Czujewem

⁴¹ Z deklaracji ideowej UD: „Opowiadając się za radykalną demokratyczną transformacją społeczeństwa, definiujemy treść naszych działań jako polityczną opozycję wobec totalitarnego systemu państwowego ZSRR”, *Программа партии Демократический Союз*, <http://www.agitclub.ru> (dostęp: 10.03.2020).

⁴² М. Малютин, *За кем пойдут массы? Общественно-политический спектр Москвы*, „Народный депутат. Общественно-политический, проблемно-информационный журнал Верховного Совета СССР” (1990), № 5 (532), с. 41.

⁴³ Г.В. Голосов, *op. cit.*, с. 80.

⁴⁴ В.В. Прибыловский, *Словарь новых политических организаций России*, Москва 1992, с. 25.

(ros. Александр Чуев), w październiku – Związek Konstytucyjnych Demokratów (ros. Союз конституционных демократов) – Wiktor Zolotariow (ros. Виктор Золотарёв), Michaił Astafiew (ros. Михаил Астафьев), Igor Surikow (ros. Игорь Суриков). Tendencja owa kontynuowana była w latach 1990–1991, a same nazwy nowo powstałych inicjatyw o charakterze partyjnym miały wywoływać skojarzenia z przedrewolucyjnymi partiami rosyjskimi lub nowoczesnymi partiami Europy Zachodniej⁴⁵. Większość tych organizacji politycznych przestała później w pierwotnej wersji istnieć, co wynikało i ze słabych podstaw ideowych, i z niedojrzałości strukturalnej, i w związku z trudnościami w przekazie społecznym. Partie, które mogły działać w warunkach już nowej rzeczywistości instytucjonalnej, w Federacji Rosyjskiej miały zupełnie inny charakter i sposób działania oraz bazowały na swoistościach elektoratu rosyjskiego – ideologicznych albo mentalnych.

Podsumowując rozważania na temat organizacji nieformalnych w ZSRR, należy wyodrębnić kilka kwestii. Po pierwsze, w państwie radzieckim, gdzie władza miała absolutny monopol ideologiczno-światopoglądowy, a ideologia komunistyczna właściwie pełniła funkcję ideokratyczną oraz nie sankcjonowano jakichkolwiek przejawów poczynań obywateli w tej sferze, *nieformaly*, podobnie jak dysydenci, tworzyli niezwykle groźny element rozkładający system od środka. W opinii Szubina różnił ich jednak stosunek do władzy: w odróżnieniu od dysydentów, którzy mieli dość miękkie układy z rządzącymi, „szli na kontakt, wskazywali wspólnotę idei, starali się współpracować w sposób instytucjonalny”, ruch nieformalny funkcjonował poza systemem, równoległe do niego, jakby obok⁴⁶. Po drugie, *nieformaly* tworzyli ruch, który był najbardziej funkcjonalny w okresach przejściowych, które charakteryzowała atmosfera niepewności w oczekiwaniu na zmiany, kiedy uwidoczniło się duże zapotrzebowanie społeczne na inność w poglądach, a opozycyjność jeszcze nie miała wymiaru masowego. Po trzecie, od połowy lat osiemdziesiątych XX w., po aktywizacji i legalizacji organizacji nieformalnych, nastąpiła totalna polityzacja tego ruchu, który przedstawiał całe spektrum światopoglądowe społeczeństwa radzieckiego. Ówczesny działacz tego ruchu, Boris Kagarlickij (ros. Борис Кагарлицкий) pisał: „Wydaje mi się, że mamy już nie tylko pluralizm opinii, ale także prawdziwy pluralizm polityczny. Jesteśmy świadkami umocowania prawnego organizacji nieformalnych, formowania się nowych trendów ideowych”⁴⁷. Z kolei wspomniany wielokrotnie badacz rosyjski, znawca tematu oraz ówczesny *nieformal* Szubin uznał, iż w czasie pierestrojki *nieformaly* byli najbardziej stabilnym i najdłużej funkcjonującym rdzeniem społeczeństwa obywatelskiego w ZSRR, elementem, który skutecznie go scalał⁴⁸.

⁴⁵ Zob. С.С. Митрохин, *Движение «Демократическая Россия» как партийная машина*, „Панорама” (1991), № 1 (28), <http://www.panorama.ru> (dostęp: 18.05.2020).

⁴⁶ А.В. Шубин, *Преданная демократия...*, s. 334.

⁴⁷ Сут. за: *idem*, *Неформалы как фактор общественной жизни...*, s. 18.

⁴⁸ *Ibidem*.

Dojście do władzy Gorbaczowa, a nade wszystko zainicjowana i realizowana przez niego polityka pierestrojki, w bardzo krótkim czasie i z wielkim rozmachem doprowadziła do aktywizacji społeczeństwa oraz powstania nieoficjalnych, pozasystemowych inicjatyw w sferze publicznej. Miały one charakter różnorodny i dotyczyły głównie zagadnień o charakterze społecznym, stopniowo włączając w zakres swojej działalności kwestie o charakterze politycznym. Nomenklatura komunistyczna uznając, że system zarządzania tym krajem wymaga restrukturyzacji, sama odgórnie dała przyzwolenie na zmiany, które dość szybko stały się udziałem sporej części inteligencji i wykształconej klasy średniej – nie tylko przejęła inicjatywę, ale i została orędownikiem nowego stylu w życiu publicznym.

Na przełomie 1988 i 1989 r. nastąpił kryzys w wielu tzw. nieformalnych organizacjach politycznych. Na tym etapie forma zrzeszania się i działalności w ramach klubów dyskusyjnych, stowarzyszeń oraz zrzeszeń praktycznie została wyczerpana, a tym samym zaistniała potrzeba instytucjonalizacji wielonurtowości opcji politycznych. Pojawienie się alternatywnych organizacji politycznych w okresie demokratyzacji istniejącego systemu państwowego było zjawiskiem naturalnym. Proces budowania partii w społeczeństwie, które nie doświadczyło demokratycznego rozwoju i dojrzałych tradycji demokratycznych, nie mógł przebiegać jednoetapowo. *Nieformaly* stali się łącznikiem pomiędzy ruchem dysydenckim a nadchodzącym systemem wielopartyjnym, dzięki czemu miało powstać społeczeństwo obywatelskie jako główny element kształtujący rzeczywistość w życiu politycznym państwa.

Informal Groups and Social Movements in the Last Years of the USSR

Abstract

The article presents the genesis, activity and specificity of informal organizations and movements in the last years of the USSR. It was a period of new opportunities in the activities of the movements that had been operating outside the official public sphere so far. The new policy of the authorities, announced by the leadership of the CPSU led by Mikhail Gorbachev in April 1985, had a severe impact on social awareness and aroused broad mass activity in formulating alternative proposals in all areas of the development of public life. This led to the emergence and development of informal associations (commonly known as the Informals [Russian: *неформалы*] in connotation with formal forms of social consolidation) in the Soviet state, which overnight became active participants in the social and political life of the state. It was a time of the formation of new patterns of political behaviour, mass political participation and the creation of new socio-political institutions. In turn, the Informals were the most stable and longest-functioning core of civil society in the USSR, an element that effectively united it at that time.

Неформальные группы и общественные движения в последние годы СССР

Аннотация

В статье представлены генезис, деятельность и специфика неформальных организаций и движений в последние годы существования СССР. Это был период новых возможностей в деятельности движений, которые до сих пор действовали вне официальной публичной сферы. Новая политика властей, провозглашенная руководством КПСС во главе с Михаилом Горбачевым в апреле 1985 года, оказала серьезное влияние на общественное сознание и вызвала широкую массовую активность в выработке альтернативных предложений во всех сферах развития общественной жизни. Это привело к возникновению и развитию неформальных объединений в советском государстве, которые в одночасье стали активными участниками социальной и политической жизни государства. Это было время формирования новых моделей политического поведения, массового политического участия и создания новых социально-политических институтов. В свою очередь, неформалы были самым стабильным и наиболее длительно функционирующим ядром гражданского общества в СССР, элементом, эффективно объединявшим его в то время.

Bibliografia

Оpracowania

- Czajowski A., *Demokracja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.
- Devlin J., *The Rise of the Russian Democrats. The Causes and Consequences of Elite Revolution*, London 1995.
- Freimanis J., *LTF kareivja – zinātnieka acīm*, Rīga 2002.
- Orttung R.W., *The Russian Right and the Dilemmas of Party Organisation*, „Soviet Studies” 44 (1992), no. 3, s. 445–478.
- Pribylovskii V., *Dictionary of Political Parties and Organisations in Russia*, Washington 1992.
- Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, tłum. T. Tesznar, A. Bernaczyk, Kraków 2009.
- Senn A.E., *Lithuania Awakening*, Berkeley 1990.
- Troitsky A., *Back in the U.S.S.R. The True Story of Rock in Russia*, London 1987.
- Usenko K., *Oczami radzieckiej zabawki. Antologia radzieckiego i rosyjskiego undergroundu*, Wołowiec 2012.
- Wishnevsky J., *The Origins of Pamyat*, „Survey a Journal of East & West Studies” 30 (1988), no. 3, s. 78–97.
- Барабанов М.В., *Партии и многопартийность в современной России; возникновение, основные тенденции развития*, Москва 2011.
- Вайл П., Генис А., *60-е. Мир советского человека*, Москва 1998.
- Голосов Г.В., *Происхождение современных российских политических партий, 1987–1993, в: Первый электоральный цикл в России (1993–1996)*, ред. В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина, Москва 2000, с. 77–105.
- Горбачев М.С., *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*, Москва 1988.

- Игрунов В., *О неформальных политических клубах Москвы, „Проблемы Восточной Европы”* (1989), № 27–28, с. 60–82.
- Исаев А.К., Шубин А.В., *Демократический социализм – будущее России*, Москва 1995.
- Кольев А., *Мятеж номенклатуры. Москва 1990–1993*, Москва 1995.
- Кораблёв Т.Ф., *Философско-этические аспекты теории коллектива А.С. Макаренко*, Москва 2000.
- Малютин М., *За кем пойдут массы? Общественно-политический спектр Москвы*, „Народный депутат. Общественно-политический, проблемно-информационный журнал Верховного Совета СССР” (1990), № 5 (532), с. 35–49.
- Молотов И., *Черная дюжина. Общество смелых*, Москва 2016.
- Неформальная Россия. О «неформальных» политизированных движениях и группах в РСФСР (опыт справочника)*, ред. В. Березовский, Н. Кротов, Москва 1990.
- Никонова С.И., *Инакомыслие и власть*, „Известия Самарского научного центра Российской академии наук” 10 (2008), № 4, с. 1176–1180.
- Основы теории политических партий*, ред. С.Е. Заславский, Москва 2007.
- Прибыловский В.В., *Словарь новых политических организаций России*, Москва 1992.
- Розенфельд И., *Народный фронт в Эстонии: мифы и реальность*, „Общественные науки” (1989), № 8, с. 31–46.
- Смирнов И., *Время колокольчиков. Жизнь и смерть русского рока*, Москва 1994.
- Толстых В., *Мы были. Советский человек как он есть*, Москва 2008.
- Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления*, ред. Я.С. Дабкин, Москва 1996.
- Троицкий А., *Субкультура. История сопротивления российской молодежи 1815–2018*, Москва 2019.
- Фадин А.В., *Неформалы и власть (размышления о судьбах гражданского общества в СССР)*, в: *Общественные самодельные движения. Проблемы и перспективы*, ред. Е.А. Суслова, Москва 1990, с. 319.
- Шубин А.В., *Гармония истории*, Москва 1992.
- Шубин А.В., *Истоки Перестройки*, т. 2, Москва 1997.
- Шубин А.В., *Неформалы как фактор общественной жизни*, „Полития” (1997), № 2, с. 15–26.
- Шубин А.В., *Преданная демократия. СССР и неформалы (1986–1989 г.г.)*, Москва 2006.
- Яницкий О.Н., *Эволюция экологического движения в современной России*, „Социологические исследования” (1995), № 8, с. 15–25.

Netografia

- <http://aleksandr-kommari.narod.ru/>
<http://fondedin.ru>
<http://gorbymedia.com>
<http://molotov-iti.livejournal.com/>
<http://soviethooligans.ru>
<http://www.agitclub.ru>
<http://www.consultant.ru/>
<http://www.igrunov.ru>
<http://www.panorama.ru>
<http://www.partinform.ru>
<http://zakonbase.ru>
<https://lenta.ru/>

<https://pynop.com>

<https://www.academia.edu>

<https://www.youtube.com>

Eleonora Kirwiel, dr, adiunkt w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: pogranicza w Europie, system polityczny Federacji Rosyjskiej, partie polityczne Federacji Rosyjskiej, kultura polityczna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, stosunki polsko-rosyjskie (eleonora.kirwiel@poczta.umcs.lublin.pl).

Eleonora Kirwiel, PhD, assistant professor at the Institute of Political Sciences and Administration, at the Faculty of Political Science and Journalism of the Maria Curie Skłodowska University in Lublin. Research interests: borderlands in Europe, the political system of the Russian Federation, political parties of the Russian Federation, political culture in the countries of Central and Eastern Europe, Polish-Russian relations (eleonora.kirwiel@poczta.umcs.lublin.pl).